

BERIN BAJRIĆ

INTELEKTUALNI I DUHOVNI UNIVERZUM ALI-DEDE BOŠNJAKA

Sažetak

Rad ima za cilj da kroz imanentan pristup Ali-dedeovom djelu *Muhāḍara al-awā'il wa musāmara al-awāḥir* pokaže koliko je ovaj bošnjački učenjak bio otvoren prema različitim shvatanjima i tumačenjima historije, religije i kulture. Ali-dedeovo djelo je enciklopedija historijskih i kulturoloških fenomena usko vezanih za islamsku religiju i kulturu te svojevrstan leksikon prvih i posljednjih događaja. Ali-dede je nesumnjivo bio kozmopolitska ličnost, i to u punom smislu te riječi. Bio je to čovjek koji je mnogo putovao diljem islamskog svijeta i tokom svojih putovanja upoznao razne narode i ljude različitih opredjeljenja. Budući da je živio u Osmanskoj carevini, jednoj velikoj nadnacionalnoj i prilično tolerantnoj državi, a k tome još bio i vrlo blizak dvorskim krugovima, o čemu svjedoči njegova bliskost sa Sultanom Sulejmanom Zakonodavcem te duhovnim i svjetovnim velikanima svog vremena, s pravom se može govoriti upravo o njegovoj intelektualnoj i duhovnoj širini.

Ključne riječi: Ali-dede, awail, Al-Suyūṭī, arapska književnost, islamska kultura i tradicija

Uvod

‘Alā’ Al-Dīn ‘Alī-dada ibn Mustafa Al-Sikatwārī Al-Būsawī (1540–1598) spada u plejadu istaknutih predstavnika književnosti Bošnjaka pisane na orijentalnim jezicima. O njegovom životu, osobito u mladosti, malo se zna, iako je ostavio znatnije radove iz oblasti filozofije i teologije na arapskom jeziku, te prijevod sa arapskog na turski jezik Ibn Sīnāove pjesme o duši čiji se rukopis nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Podaci koje o njemu navode Safvet-beg Bašagić, Mehmed Handžić, te

nešto opširnije i Hazim Šabanović, dosta su oskudni i potiču uglavnom iz nekoliko djela biobibliografskog karaktera i ne ulaze u analizu njegovih djela.¹ S obzirom na brojnost knjiga koje je napisao i naučni profil, moguće je, kako se naslućuje iz bilješki Katiba Čelebija, Ibrahima Pečevije i Munirija Beligrādija, pretpostaviti kako je Alauddin Ali osnovno obrazovanje stekao u Bosni, prvo kod oca Mustafe koji ga je podučio osnovama vjere, a potom i u nekom bosanskom mektebu. Svakako je završio, u Bosni ili na nekom drugom mjestu, prvo neku od početnih medresa, a potom nastavio školovanje u medresama višeg ranga. Ono što zasigurno znamo jeste da je završio školovanje na Sahni Semanu. Ali sin Mustafin Bosnevi također je u tekiji na Kučuk Ajasofiji slušao predavanja halvetijskog šejha Nureddin-zadea koji je bio šejh Mehmed-paše Sokolovića i blizak sa sultanom Sulejmanom Kanunijem, a malo kasnije i predavanja drugih šejhova. Godine 1566. zajedno sa svojim duhovnim učiteljem Nureddin-zadeom učestvuje u Kanunijevom pohodu na Sigetvar, kada sultan umire, a Ali-dede zajedno sa Mehmed-pašom Sokolovićem, Nureddin-zadeom i njegovim dervišima prati pokretni čador sultana Sulejmana i uči odlomke iz Kur'ana. To je vjerovatno i jedan od razloga zašto je prozvan čuvarom turbeta sultana Sulejmana Zakonodavca u Sigetu. Nakon toga, Ali-dede često putuje na relaciji Istanbul – Mekka, vraćajući na predavanja poznatih učitelja svog vremena u mjestima koja su se nalazila na tom putu.² Djelo *Predavanja o prvim i posljednjim događajima (Muhāḍara al-awā'il wa musāmara al-awā'hir)* pisao je po uzoru na egipatskog polihistora Suyūṭija, a u djelu *Rješenje simbola i otkriće riznica (Ḥawātim al-ḥikam – Ḥall*

¹ Vrijednu studiju o filozofskoj misli Ali-dede Bošnjaka napisao je Ismet Kasumović, pa preporučujemo da se, za više informacija o ovom istaknutom učenjaku, pogleda ovo djelo. Vidjeti: Ismet Kasumović, *Ali-Dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska učenja*, El-Kalem, Sarajevo, 1994.

² Vidjeti: Adnan Kadrić, Berin Bajrić, “Šta je čitao Ali-dede, šejh Husrev-begovog hanikaha u Sarajevu i turbedar turbeta Sultana Sulajemana Kanunuija?” u: *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova sa naučnog skupa “Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine”, urednik Aladin Husić, Gazi Husrev-begova biblioteka, Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut; Institut za historiju, Historijski arhiv, Sarajevo, 2022, 90-91.

al-rumūz wa kašf al-kunūz) tumači kur'ansku misao s aspekta sufijskog učenja. Na turskom jeziku je pisao pjesme pod pseudonimom Ḥarīmī.

Postoje dakako studije koje utvrđuju Ali-dedeovo porijeklo, pozicionirajući ga u jedan ili drugi prostor i raspravljajući o tome u kojem se gradu rodio, ko mu je bio otac, gdje je sve putovao, kod koga je učio i tome slično. Sve su to vrijedne studije koje nam daju mnoštvo raznovrsnih podataka o njegovom životu. U ovoj studiji nastojat ćemo da, uz već spomenute podatke o Ali-dedeu i njegovom djelu, ukažemo na nekoliko manje poznatih činjenica vezanih za ovog učenjaka kojima do sada nije posvećena zaslužena pažnja. Naime, za razliku od spomenutih studija koje tretiraju Ali-dedeov život, temeljeći svoje zaključke na različitim historijskim izvorima i dokumentima, mi ćemo se posvetiti imanentnom proučavanju jednog od njegovih najvažnijih djela, ako ne i najvažnijem, djelu koje nosi naslov *Muhādara al-awā'il wa musāmara al-awā'hir*, kako bismo otkrili šta nam ono može reći o svome autoru.³ Ovo Ali-dedeovo djelo predstavlja obimnu studiju o počecima događaja i pojava i sastoji se od dvije cjeline: odjeljka koji govori o počecima i prvim događajima i odjeljka koji govori o konačnim, odnosno posljednjim događajima i pojavama, pri čemu treba naglasiti kako je prvi dio mnogo duži od drugog. Dio koji tretira početke ima trideset i sedam poglavlja, dok dio koji se bavi završecima ima četiri

³ U orijentalno-islamskoj civilizaciji znanost o prvim događajima, inovacijama i osobama koje su se isticale kao prve u nečemu – *al-'awā'il* – usko je vezana za historiju islama. Bilo je važno da se kroz utvrđivanje početaka svih bitnih, ali nerijetko i manje bitnih događaja potvrdi identitet i posebnost ove civilizacije u odnosu na ostale, kao i da se zabilježe imena iznimnih pojedinaca koji su ostavili svoj trag kao inovatori u različitim oblastima. Što se tiče strukturalne uređenosti djela iz oblasti *'awā'ila*, moglo bi se reći da su ona tradicionalno podijeljena na tri cjeline, odnosno tri povijesna perioda koja obrađuju, i to: vrijeme prije pojave islama, vrijeme islama, odnosno Muḥammedovog, a.s., poslanstva, te period postposlaničke historije islamskog svijeta i civilizacije. Ovaj posljednji dio, koji sadrži skoro svaki *'awā'il*, od onih prvih, koji počinju s Al-Madā'inījevima (umro 843), pa sve do Ali-dedeovog *'Awā'ila* iz 16. stoljeća, obiluje mnoštvom vrijednih informacija vezanih za početke raznovrsnih kulturalnih aktivnosti, pa tako i za one iz oblasti književnosti i jezika. O awailu u arapskoj književnosti vidjeti: Fu'ād Ṣālīḥ al-Sayyid, *Mu'ḡam al-'awā'il fī tāriḥ al-'arab wa al-muslimīn*, Dar al-manāḥil, Bayrūt, 1992. i G. H. A. Juynboll, *Muslim tradition. Studies in chronology, provenance and autorship of early ḥadīth*, Cambridge University Press, New York, 2008.

poglavlja. Rukopis Ali-dedeovog *Awaila* ima cca. 390 stranica, dok štampano djelo ima 264 stranice gusto pisanog teksta B5 formata.

Hijerarhija i struktura

Budući da ovo djelo nije biografskog, već filozofsko-historijsko-tesavufskog karaktera, ne mislimo u njemu pronaći konkretne informacije o Ali-dedeovom životu i kretanju, niti smo to uopće planirali. U ovom djelu nastojali smo da otkrijemo neke druge dimenzije Ali-dedeove ličnosti i tako bacimo novo svjetlo na njegov intelektualni i duhovni univerzum. Družeći se sa ovim djelom i prevodeći ga na bosanski jezik, uočili smo da je sasvim moguće pomoću njegovog sadržaja otkriti određene aspekte Ali-dedeove ličnosti. Iako je *Awail* napisan u formi enciklopedijskog djela koje slijedi već utvrđenu tradicionalnu matricu, prepoznatljivu za ovaj žanr, u njega autor unosi i dio sebe, pišući u prvom licu, skrećući pažnju kada je to potrebno na konkretne stvari i otvoreno govoreći o svojoj metodologiji i namjerama. *Awail* je podijeljen na dva glavna dijela: odjeljak o prvim i odjeljak o posljednjim događajima. To je politematsko djelo u kojem se obrađuje niz različitih tema koje pripadaju mnogim oblastima i naukama. Zbog toga je Ali-dede koristio mnoštvo literature i posvetio se iscrpnom istraživanju. Nas uglavnom zanima njegova misao i duhovno stremljenje te osnove i izvori na kojima oni počivaju i načini kako se formiraju. Pomoću izvora i literature koje je koristio Ali-dede, na koje se uredno referira, možemo saznati čija djela i koje je oblasti preferirao, kojim stavovima i idejama je naginjao i za koja je tumačenja bio opredijeljen. Iz njegovih komentara, ličnih opisa i afirmativnog odnosa prema jednim idejama, a negativnog prema drugim, moguće je utvrditi s čime se slagao, a šta je odbacivao. Eksplicitna veza s određenim brojem istaknutih islamskih učenjaka iz različitih vremenskih perioda također oslikava ličnost ovog autora. Tematski okvir, sadržaj i struktura *Awaila* govori nam o hijerarhiji koju Ali-dede poštuje i slijedi neovisno o tome da li je ona istovjetna ili slična onoj u kanonskim i klasičnim *awailima*. Ali-dede svoje djelo organizira kroz trideset i sedam poglavlja posvećenih prvim

događajima i četiri poglavlja posvećena posljednjim. Međutim, redosljed tema koje obrađuje i njihova hijerarhija je vrlo znakovita i upravo ga to, između ostalog, i izdvaja u odnosu na najpoznatija djela iz ove oblasti. Navedenim poglavljima koja tretiraju prve događaje dominira nekoliko ključnih, odnosno temeljnih tema, pa se tako struktura ovog djela može predstaviti upravo kroz njih. Izuzetak iz ovog pravila predstavljaju prva dva poglavlja koja su, što iz poštovanja prema Poslaniku, Muhammedu, a.s., što zbog slijedećega tradicionalne matrice, posvećena hadisima koji tretiraju prve događaje i pojave. Ostala poglavlja se mogu sažeti u nekoliko sljedećih okvirnih tema poredanih ovim redosljedom:

- Stvaranje svijeta i čovjeka
- Porijeklo jezika i njegova priroda
- Počeci Božanske objave
- Počeci pisma i pismenosti
- Pojava poezije i utemeljene poetskih pravila,
- Islam (ibadat, muamelat, munakehat i akaid)
- Kultura i običaji (književnost, umjetnost, zanatstvo, odijevanje, nadijevanje imena itd.)

U Ali-dedeovom redosljedu tema uočavamo deduktivni metod strukturiranja i dijahronijsku matricu, jer on teme iznosi od općih ka posebnim, a događaje i pojave reda od vremenski najudaljenijih ka onim bližim. Tako kod Ali-dede, nakon teme o početku stvaranja svijeta, a prije teme o Božijoj objavi, dolazi tema o prirodi ljudskog jezika. Iako Objava u islamu ima status centralne teme, u kontekstu kazivanja o prvim događajima, jezik i njegova pojava su u prednosti u odnosu na Objavu, jer da bi Objava uopće bila moguća, treba da postoji jezik koji ljudi govore i razumiju i na kojem će im ona biti dostavljena. Ovdje se Ali-dede vodio principom dedukcije u svom izlaganju, a sasvim moguće i ajetom u kojem se spominje Božije podučavanje Adema, a.s., imenima svih stvari, koji on često navodi u svojim razmatranjima, naročito onim koji tretiraju početke stvaranja svijeta i čovjeka:

I pouči On Adema nazivima svih stvari, a onda ih predoči melekima i reče: "Kažite Mi nazive njihove, ako istinu govorite!"⁴

⁴Kur'an, 2:31.

Da je poštovao i dijahronijski princip kazuje nam njegovo pozicioniranje teme koja tretira početke poetskih aktivnosti i poezije kod Arapa prije svih tema koje direktno tretiraju islam i islamska pitanja. U kulturološkom smislu, na dijahronijskoj ravni, ovaj fenomen jeste prethodio posljednjoj Božijoj objavi koja je data Muhammedu, a.s., tako da Ali-dede ne krši niti jedan od zakona ili pravila, ni šerijatskih ni moralnih ni znanstvenih. Ali-dede zna da je islam forma Božije objave koja se objavljuje od samog početka svijeta i pojave čovjeka, te da ne počinje sa posljednjom Objavom i to uopće nije upitno. U tom smislu islam, kao oblik iskonskog monoteizma koji Bog objavljuje od osvita čovječanstva, jeste prethodio svim događajima koje Ali-dede na svoj način pozicionira u svom djelu, ali forma posljednje Objave islama dolazi u konkretnom vremenu i prostoru i upravo tu činjenicu Ali-dede uzima u obzir kada o konkretnim pojavama isključivo vezanim za islam počinje da govori nešto kasnije.

Proučavajući i prevodeći Ali-dedeov *Awail*, uspjeli smo također identificirati veliki broj djela iz različitih oblasti – ne računajući zbirke hadisa – počev od historije, islamske filozofije i teologije, pa sve do književnosti i lingvistike. Klasifikacija obuhvata dvanaest širih oblasti i preko pedeset djela koja je Ali-dede obilato koristio. To su sljedeće oblasti:

- Historija islama i opća historija
- Geografija
- Hadis
- Sira
- Tefsir
- Jezik i književnost
- Kur’anske nauke
- Tesavvuf
- Akaid i ilm-ul-kelam
- Ezoterijske i okultne znanosti
- Prirodne nauke
- Kozmologija

Kada je u pitanju Ali-dedeov *Awail*, njegov neprikosnoveni uzor jeste Ğalāl Al-Dīn Al-Suyūṭī prema čijem djelu *Al-Wasā'il ilā ma'rifa al-awā'il* je Ali-dede i napisao svoje djelo. Poštovanje koje je Ali-dede imao prema Al-Suyūṭīju te prisutnost Al-Suyūṭījeve misli u njegovom djelu možemo

ustvrditi na nekoliko načina, i to: uz pomoć kvalifikacija koje Ali-dede koristi da opiše Al-Suyūṭīja, što predstavlja njegov lični stav i mišljenje, posredstvom primarnog izvora korištenog kao uzora u pisanju, kroz mnoštvo ostalih Al-Suyūṭījevih djela korištenih u svojstvu literature iz koje je preuzimao informacije te iz komplementarnosti Ali-dedeovih mišljenja s Al-Suyūṭījevima. Ovdje svjesno želimo naglasiti snažnu vezu između Ali-dede Bošnjaka, u našim krugovima najviše i najčešće poznatog i prepoznatog kao šejha halvetijskog reda te čuvara turbeta Sultana Sulejmana Zakonodavca, i jednog od najvećih tradicionalnih učenjaka u islamskoj historiji. Smatramo da nam ova veza govori veoma mnogo o Ali-dedeu i dopunjuje naša dosadašnja saznanja o njegovoj ličnosti. U naučnom svijetu nije nepoznanica da se Ali-dede prilikom pisanja svog djela ugledao na Al-Suyūṭīja; to je nešto što se spominje odmah na početku kada se spomene ovo njegovo djelo. Međutim, imanentnim uvidom u Ali-dedeov *Awail* stiže se potpuniji uvid u njegov odnos prema ovom islamskom velikanu i snažnu posvećenost njegovoj misli, što znači da Ali-dede nije svoje djelo pisao samo “po ugledu” na Al-Suyūṭīja već da je bio duboko inspirisan i nadahnut njegovim idejama i mislima. Kada se za nekoga kaže da je šejh halvetijskog derviškog reda, ne pomišljamo odmah na njegovu inspiriranost učenjima nekog tradicionalnog mislioca, već prije nekog od sufijskih velikana. Ali-dede je dakako bio inspiriran i sufijskim idejama i u to ne želimo ni sumnjati niti to dovoditi u pitanje, ali je vrlo važno da budemo svjesni i njegove privrženosti tradicionalnim tumačenjima islama, oličenim u djelu Ğalāla Al-Dīna Al-Suyūṭīja. Ovo potvrđuje i Ali-dedeova izjava na početku njegovog drugog velikog djela *Ḥawātim al-ḥikam*, gdje kazuje o svojim opredjeljenjima u pisanju djela koje slijedi. U uvodu ovog djela Ali-dede ovako kaže:

Kada sam, uz Božiju pomoć, završio pisanje djela o “Počecima prvih i posljednjih događaja” koje razmatra teme iz povijesti religije, svijeta i transcendencije, klanjajući istihara namaz, zamolio sam Uzvišenog Allaha da mi omogući da napišem jedinstvenu poslanicu i sveobuhvatnu zbirku, djelo poput ružičnjaka u kojem proplamsavaju svjetlosne zrake Zbilje, i cvjetaju cvjetovi mudrosti, i to u formi filozofskih pitanja i znanstvenih odgovora iz oblasti vjere i duhovne spoznaje. [...] Odgovore sam potražio u djelima velikana

među učenjacima vanjskih i unutrašnjih spoznaja poput Ibn Arabijevog djela *Al-Faṭḥ al-Makki*, Al-Suyūṭījevog djela *Al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān*, Al-Sinhagijevog *Kanz al-asrar*, Al-Nisaburijevog *Kitab al-munasabat* i drugih.⁵

Tradicionalno i individualno

Prije svega, trebalo bi ukazati na načine Ali-dedeovog referiranja na djelo i misao, ne samo Al-Suyūṭīja već i na djela svih ostalih učenjaka s kojima komunicira. Ali-dede, naime, kao po pravilu, nakon navedene tvrdnje o nekom početku ili inovaciji, u nastavku piše naziv djela iz kojeg je tvrdnja preuzeta. Nekada se radi o tvrdnji koja je u cijelosti prenesena iz određenog djela, dakako uz manja odstupanja, što bi se u svjetlu savremenih studija o književnosti moglo nazvati eksplicitnim citatom, dok u drugim slučajevima Ali-dede prepričava, skraćuje ili proširuje tvrdnje preuzete iz literature dajući vlastiti komentar i obrazloženje. Iako to nije dominantna praksa, Ali-dede se, prilikom citiranja, također služi i formulacijama poput: *Kako kaže taj i taj..., Prema mišljenju..., U svom djelu... navodi...,* gdje eksplicitno spominje i ime autora djela sa kojim komunicira. Po imenu najčešće spominje Al-Suyūṭīja kojeg oslovljava i titulom *al-Imām* i onda kada uz nju ne navodi lično ime, pa tako znamo da se tvrdnja odnosi upravo na ovog učenjaka. S druge strane kada kaže *al-Šayḥ* (ili šejhul-ekber), znamo da misli na Ibn 'Arabija. Iako je Ali-dede, što je općepoznato u našim naučnim krugovima, bio sufija halvetijskog reda pa čak i njegov šejh, te veliki poštovalac i sljedbenik Ibn 'Arabija, u svom djelu se najviše oslanja na tradicionalnog islamskog učenjaka Al-Suyūṭīja.⁶ Ovo ne treba

⁵ 'Ali dudda ibn Muṣṭafā Al-Mūstārī, *Hawātim al-ḥikam*, redaktor 'Ašim Ibrāhīm Al-Kayyālī, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 2007, 9. Sve citate iz Ali-dedeovih djela navodimo u vlastitom prijevodu. Ako budemo citirali prijevod nekog drugog autora, na to ćemo se uredno referirati.

⁶ Ġalāl Al-Dīn Al-Suyūṭī (849/1445 – 911/1505) ubraja se u red najpoznatijih i najplodonosnijih islamskih učenjaka i komentatora. Njegovo puno ime je Abd Al-Rahman ibn Abu Bakr ibn Muhammad ibn Sabīq Al-Din Al-Hudayri, poznat kao Al-Galal ili Galal Al-Din Al-Suyuti. Njegov otac je bio porijeklom iz južnog egipatskog grada Asyuta iz čega je izveden i nadimak Al-Suyuti. Odrastao je kao siročić s obzirom na to da mu je otac

da bude čudno, jer su učenjaci poput Ali-dede bili širokoumni i otvoreni prema različitim oblicima razumijevanja i tumačenja islama i nisu smatrali da jedno mišljenje nužno isključuje drugo i drugačije. Za Ali-dede i njegov način razmišljanja Al-Suyūṭī i Ibn ‘Arabi uopće ne stoje na suprotnim stranama, već predstavljaju velikane islamske misli koji jedan drugog nadopunjuju. Zanimljivo je da je upravo Al-Suyūṭī napisao jedno djelo u cijelosti posvećeno odbrani Ibn Arabija koje nosi naslov *Tanbīh al-ġabiyy fī tanzīh Ibn ‘Arabī* – “Upozorenje glupaku u vezi sa vjerodostojnošću Ibn Arabija”. U njemu Al-Suyūṭī staje na stranu Ibn ‘Arabija, braneći njegova učenja i smatrajući ga evlijom, ali u isto vrijeme ocjenjujući njegova djela zabranjenim za čitanje običnim ljudima. Stoga Ali-dede nije bilo nimalo neobično da posegne za mnoštvom literature i djela koja je napisao ovaj muslimanski enciklopedista kako bi i sam sačinio vlastito. Ali-dede najčešće navodi ime Al-Suyūṭīja, bilo da ga spominje u samom tekstu u formulaciji “Kako kaže Al-Suyūṭī...” i sl., bilo da ga spominje indirektno posredstvom citiranja naslova njegovih djela. Od svih autora Al-Suyūṭī je sigurno najviše spominjana ličnost u Ali-dedeovom djelu. Kada su u

umro kada je imao svega pet godina. Još kao dječak je pokazivao veliko zanimanje za nauku i učenje. U svom traganju za znanjem obišao je sve najveće islamske znanstvene centre i gradove te učio pred najvećim umovima tog doba. Počeo je podučavati šafijsku jurisprudenciju u dobi od osamnaest godina u istoj džamiji kao i njegov otac. Predavao je u mnogim visokim školama u tadašnjoj islamskoj državi. U četrdesetoj godini napušta sve funkcije i potpuno se posvećuje pisanju. Al-Suyūṭī se bavio različitim temama, uključujući sudsku praksu šafijskog i hanefijskog mezheba, tradiciju, kur’ansku egzegezu, teologiju, povijest, retoriku, filozofiju, filologiju, aritmetiku, mjerenje vremena, pa čak i medicinu. Svjedočenja njegovih biografa i historičara govore da je Suyuti nesumnjivo bio primjer nadarenog i svestranog učenjaka, prava enciklopedijska ličnost. Uz njegovo ime uvijek se navode titule poput hafiza hadisa, mufessira, muerriha, ediba, allame i šaira. Skoro da nema oblasti islamskih nauka u kojoj Suyuti nije napisao makar jedno djelo. Navodi se da broj njegovih djela sigurno prelazi 400 jedinica, dok neki smatraju da je napisao čak 538 djela. Neka od najpoznatijih Al-Suyūṭījevih djela svakako su *Tafsīr al-ġalālayn*, *Al-Itqān fī ‘ulūm al-Qur’ān*, *Al-Ṭibb al Nabawī*, *Al-Ġāmi‘ al-kabīr*, *Al-Ġāmi‘ al-ṣaġīr* i *Tārīh al-hulafā’*. Više o životu i djelu ovog učenjaka vidjeti u: Enes Karić, *Ġalāluddīn As-Suyūṭī. Život i komentatorsko djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 2009. Također preporučujemo da se pogleda rad Safveta Halilovića na temu života i djela ovog učenjaka: Safvet Halilović, “Značaj i aktuelnost As-Suyutijevih djela” u: *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, Zenica, 2010, 65-81.

pitanju kvalifikacije koje Ali-dede iznosi u vezi s ovim učenjakom, trebalo bi navesti nekoliko njegovih izuzetno važnih, pa čak i minucioznih izjava u kojima ga glorificira i iz kojih se da uočiti koliko je veliko Ali-dedeovo poštovanje prema njemu. Tako na samom početku Ali-dede ovako kaže:

Kada sam iznenada došao do jedne veoma korisne knjige o prvim i posljednjim događajima koju je napisao predvodnik svakog dobra, učenjak upotpunjenog znanja, učitelj potonjih generacija, pečat svih mudžtehida, slava vjere i vjernika, ‘Abd Al-Raḥmān Al-Suyūṭī, Allah mu milost Svoju darovao...⁷

Ako bi se ovaj uvod i mogao shvatiti kao dio tradicionalne kurtoazne pohvale autoru djela koje se komentira ili prerađuje, onda sljedeći citat sigurno ne bi, jer u njemu Ali-dede tvrdi:

Imam Al-Suyūṭī prenosi kazivanje jednog od dobrih Božijih robova u kojem ovaj kaže kako je imao viziju u kojoj je čuo da Allah na početku svakog stoljeća šalje ljudima Poslanikovog, a.s., ummeta posebnu osobu zaduženu da obnovi Božiju vjeru. Poslanje je otpočelo sa Omerom i završilo sa Omerom, što znači da je prvi koji je poslan na ovakav način bio Omer ibn Abdulaziz, a posljednji će biti Omer Al-Balqīni. Sujuti u svom djelu *Predavanja o Egiptu* navodi da je polovina poslanih odabranika iz Egipta, počev od Omera ibn Abdulaziza, koji je poslan u prvom stoljeću, Šafije koji je poslan u drugom, Ibn Dakika koji je poslan u sedmom i Omera Al-Balkinija u osmom. Pošto je i naš veliki imam Al-Suyūṭī iz Egipta, duboko sam ubijeden da on predstavlja odabranika koji je poslan na početku devetog stoljeća. (podvukao B. B.)

Budući da smo koncentrirani na intelektualnu i duhovnu povezanost Ali-dede i Al-Suyūṭija, smatramo potrebnim ukazati na djela ovog velikana na koja se Ali-dede referira. Na ovaj način steći ćemo jasan i nedvosmislen uvid u Ali-dedeovo stručno i naučno poznavanje Al-Suyutijeve misli i djela, ali i otkriti jedan od duhovnih izvora sa kojih se napajao naš učenjak, te ideje koje su nesumnjivo učestvovala u izgradnji njegove duhovne i intelektualne ličnosti.

Al-’Itqān fī ’ulūm al-Qur’ān nesumnjivo predstavlja jedno od najvažnijih djela iz oblasti kur’anskih nauka, posebno tefsira, i po njemu je ovaj autor najviše poznat. To je višetomno djelo, koje u zavisnosti od štampe i

⁷ ‘Alā Al-Dīn ‘Alī-dada Al-Sikatwārī Al-Busnawī, *Muḥāḍara al-’awā’il wa musāmara al-’awāḥir*, prvo izdanje, Al-Maṭba‘a al-‘āmira al-šarafīyya, Egipat, 1894, 3.

redakcije obuhvata između četiri i sedam tomova i preko tri hiljade stranica. Smatra se djelom na koje se najčešće pozivaju islamski učenjaci, kako oni iz klasičnog, tako i oni iz modernog doba. Budući da je djelo veoma obimno, teško je izdvojiti najvažnije teme. Treba kazati kako Al-Suyūṭī u ovom djelu obrađuje sve najvažnije teme vezane za objavu kur'anskih ajeta, vrijeme i mjesto objave, šta je prvo, a šta posljednje objavljeno, povode objave ajeta, imena ashaba koji su prenosili objavljene ajete, načine i vrste objave, odnosno kako je stizala objava Poslaniku, a. s., nazive sura itd. Kada obrađuje ova pitanja, Al-Suyūṭī je do u najmanje detalje precizan i nastoji da ne ispusti ništa što je na bilo koji način vezano za ove teme. Naprimjer, kada govori o mjestu i vremenu objave, razmatra raznorazne situacije u kojima su objavljivani ajeti, kao što je vrijeme smjene noći i dana tokom Poslanikovog putovanja te da li su objavljeni ljeti ili zimi. Također, Al-Suyūṭī govori o broju sura i ajeta, čak i o broju riječi u Kur'anu, spominje hafize i ravije koji su čuvali i usmeno prenosili tekst Kur'ana, razmatra karakteristike i sposobnosti koje mora da ima onaj ko hoće da se bavi tumačenjem Kur'ana, te obrazlaže još mnoštvo tema koje su od krucijalnog značaja za proučavanje Kur'ana.

Od Al-Suyūṭījevih djela iz oblasti historije islama Ali-dede najčešće citira djela *Tārīḥ al-ḥulafā'* (*Historija Halifa*) i *Muḥāḍara fī 'aḥbār Miṣr wa al-Qāhira* (*Predavanja iz historije Egipta i Kaira*). *Tārīḥ al-ḥulafā'* je historijsko djelo koje tretira povijest islamskih vladara od prvog halife iz plejade Pravednih halifa pa sve do posljednjeg vladara iz dinastije Abasida, odnosno od 632. do 1517. godine. Zanimljivo je da je osnovna referenca ovog Al-Suyūṭījevog djela, između ostalog, bila i poznato Al-Dahabījevo djelo *Tārīḥ al-'islām* (*Historija islama*) na koje se referira i Ali-dede i koje je navedeno u klasifikaciji. Drugo Al-Suyūṭījevo djelo iz historije *Muḥāḍara Miṣr*, kako ga u skraćenom obliku navodi Ali-dede, predstavlja sveobuhvatnu historiju Egipta i u njemu Al-Suyūṭī razmatra razne teme vezane za Egipat i događaje koji su se desili u ovoj oblasti. Autor na početku govori o mjestima u Kur'anu i hadisu gdje se spominje Egipat, a potom izlaže niz događaja iz različitih perioda povijesti ove oblasti, od prvih ljudi koji su naselili Egipat, vladara koji su njime vladali prije i poslije Potopa, Božijih poslanika koji su poslani da tu prenose Božiju riječ,

pa sve do čudnovatih pojava iz vremena Aleksandra Velikog i njegovih osvajanja.

Kada su u pitanju Al-Suyūṭījeva djela iz jezika i književnosti, Ali-dede se najčešće referira na djela *Al-Muzhir fī 'ulūm al-luġa wa 'anwā'ihā* (*Prosvjetitelj u naukama o jeziku i njihovim vrstama*) i *Šarḥ Lāmiya al-'aġam* (*Komentar poeme Lāmiya al-'aġam*). I jedno i drugo djelo nesumnjivo predstavljaju važne reference u ovoj oblasti. Naime, djelo *Šarḥ Lāmiya al-'aġam*, predstavlja Al-Suyūṭījev komentar poznate Al-Ṭuġrā'ijeve kaside *Lāmiya al-'aġam*. Mu'ayyid Al-Dīn 'Abū 'Ismā'īl Al-Ḥusayn ibn 'Alī Al-Ṭuġrā'ī (umro 1121) bio je poznati perzijski pjesnik i alhemičar koji je obavljao funkciju sekretara u Civilnoj upravi Seldžučkog carstva. Pisao je poeziju na arapskom jeziku, a njegova najpoznatija poema je svakako *Lāmiya al-'aġam*, pjesma koja predstavlja svojevrstan poetski odgovor naširoko poznatoj i slavnoj Al-Šanfarinoj poemi *Lāmiya al-'Arab*. Osim po ovoj poemi, Al-Ṭuġrā'ī je bio poznat i po djelu iz alhemije koje nosi naziv *Mafātīḥ al-rahma wa maṣābīḥ al-ḥikma*, koje objedinjuje opsežne izvode iz ranijih arapskih alhemijskih spisa, kao i arapske prijevode grčkih alhemijskih traktata. Djelo *Muzhir al-luġa*, kako ga Ali-dede u skraćenom obliku navodi, višetomno je djelo iz oblasti jezika i književnosti u kojem Al-Suyūṭī kroz pedeset književno-jezičkih tema obrađuje pitanja kao što su porijeklo jezika, značenje, forma i izraz, estetske osobenosti, lijep govor, memorisanje jezičkih pravila i njihovi prenosioci, a također govori o poznatim pjesnicima i najčešćim devijacijama u arapskom jeziku.

Osim ovih djela, vrijedno bi bilo ukazati i na Al-Suyūṭījevo djelo koje Ali-dede također citira, a to je djelo *'Asrār al-kawn* (*Tajne Svemira*). Ovo djelo predstavlja svojevrstan priručnik iz islamske kozmologije i u njemu Al-Suyūṭī obrađuje iznimno važne teme vezane za transcendentnost i postanak svijeta onako kako ga predstavlja islam. U ovom djelu se govori o Božijem Prijestolju, početku stvaranja, stvorenjima koja je Bog stvorio Svojim rukama, prostoru između Prijestolja i stvorenog svijeta, o zastorima koji sprečavaju da Bog bude viđen i njihovim vrstama, razlici između svjetlosti Sunca i svjetlosti Prijestolja, Ploči pomno čuvanoj na kojoj je zapisano sve što će biti i Peru koje je to zapisalo, o sedam nebesa i sedam zemalja, o veličini Sunca i Mjeseca, o kategorijama meleka i o još mnogim

temama vezanim za islamsko poimanje stvaranja svijeta i kosmosa. Budući da Ali-dede mnogo pažnje posvećuje upravo ovim temama u svom djelu, jasno je da je informacije umnogome crpio i iz ovog Al-Suyūtījevog djela. Kada su u pitanju djela iz tefsira, treba primijetiti da se Ali-dede nije koncentrirao samo na jednu vrstu tefsira, već da je koristio djela učenjaka različitih pravaca, od tradicionalnog Ibn ‘Abbāsovog tefsira, pa do racionalističkog Al-Rāzījevog i mističkog Ibn ‘Arabījevog. Ovo je još jedan od očiglednih pokazatelja Ali-dedeove naučnoistraživačke otvorenosti i objektivnosti, kao i želje za širenjem vidika i nastojanjem da svim idejama posveti zasluženu pažnju.

Ali-dede se u svom *Awailu* referirao i na mnoga djela velikana islamskog misticizma, poput Ibn ‘Arabīja, Ṣadr Al-Dīna Al-Qūnawīja i ‘Abū Ḥāmida Al-Ġazālīja. Ovo ne treba da čudi, jer je i sam Ali-dede bio sufija, a djela poput Al-Ġazālījevog *‘Ihyā’ a* ili Ibn ‘Arabījevih *Futūḥāta* i *Fuṣūṣa* nesumnjivo su predstavljala, kao što i dan-danas predstavljaju, kanon u sufijskoj literaturi. Osim ovih poznatih djela, Ali-dede je koristio i Al-Ġazālījev *Al-Qistās al-mustaqīm (Ispravno mjerilo)* i Ibn ‘Arabījev *Al-Durra al-bayḍā’ (Bijeli biser)*. Također treba naglasiti da je koristio djelo *Al-Nafahāt al-‘ilāhiyya (Božanski dašak)* Ibn ‘Arabījevog možda i najbližeg učenika Ṣadra Al-Dīna Al-Qūnawīja. Od svih djela na koja se Ali-dede referirao, pažnju privlači i njegovo referiranje, iako ne tako često, na Al-Būnījeva djela *‘Ilm al-ḥurūf* i *Šams al-ma‘ārif al-kubrā (Sunce najvećih spoznaja)*, djelo još od davnina zabranjeno i stigmatizirano kao djelo koje se bavi sihrom i nedozvoljenim kontaktima sa svijetom džina. Postojale su, a i dan-danas postoje fetve koje zabranjuju kupovinu, čitanje, bilo kakvo korištenje, pa čak i gledanje u ovu knjigu. Ova knjiga je krišom prepisivana i išla je od ruke do ruke, da bi u modernom dobu bila štampana tek 1985. godine u Libanu. Inače, ovo djelo ima dvadeset poglavlja u kojima se obrađuju teme poput tajni slova i njihovog rasporeda, skrivenih značenja bismille i pojedinih sura, poretka zvijezda i njihovog utjecaja, tajni i moći kur’anskih slova kojima počinju sure itd. Ovaj podatak nesumnjivo ukazuje na to da je Ali-dede bio čovjek otvorenog uma, učenjak bez predrasuda, te znatiželjan i radoznao intelektualac. Osim toga, stigma koja prati ovo djelo očigledno nije uplašila i obeshrabrila Ali-dede da ga

upotrijebi, iz čega se vidi koliko je cijenjena i uvažena osoba bio i kakav je položaj uživao.

Ali-dedeova intelektualna i duhovna širina ogleđa se i u komunikaciji sa veoma širokim dijapazonom najpoznatijih djela iz različitih oblasti islamskih nauka, književnosti, jezika, historije, geografije, medicine, kozmologije itd.⁸ Kada su u pitanju ova djela, Ali-dedeovu intertekstualnu matricu moguće je sagledavati kroz dva aspekta, i to dijahronijski, u smislu vremenskog raspona u kojem su nastajala djela, te kroz dijapazon naučnih oblasti kojim ta djela pripadaju. S druge strane pak, njegovo intertekstualno povezivanje može se posmatrati i kroz eksplicitnu i impliciranu intertekstualnost u smislu povezivanja, kako sa tekstovima sa kojima sam Ali-dede komunicira, tako i s onim sa kojim su povezana djela i autori na koja se ovaj autor eksplicitno referira. U posljednjem slučaju očigledan primjer je eksplicitno referiranje Al-Suyūṭījevog djela *Al-Wasā'il* na Al-'Askarijevo djelo *Kitāb al-'awā'il*, ili upućenost poeme *Qaṣīda Lāmiya al-'aḡam* Al-Ṭuḡrā'ija na poznatu kasidu *Lāmiya al-'Arab* predislamskog pjesnika Al-Šanfare. U ovom slušaju postoji čak trostruka intertekstualna veza koja se odvija preko Ali-dedeove eksplicitne upućenosti na Al-Suyūṭījevo djelo *Šarḥ qaṣīda Lāmiya al-'aḡam*, koja je povezana s Al-Ṭuḡrā'ijevom poemom u smislu komentara, pa sve do Al-Ṭuḡrā'ijeve povezanosti s Al-Šanfarinom poemom. Isti slučaj nam kazuje i o početnoj tački u dijahronijskom nizu Ali-dedeovih referentnih jedinica, jer je Al-Šanfarina poema najstariji tekst koji je (makar i implicitno) povezan s Ali-dedeovim *'Awā'ilom* – to je poema koja je nastala u 6. stoljeću u prijeislamsko doba. S druge strane, krajnja tačka u ovom dijahronijskom nizu jeste 15. stoljeće u kojem nastaju Al-Suyūṭījeva djela kao i još neka na koja se Ali-dede referirao.

⁸ O ovome smo detaljno pisali u radu posvećenom intertekstualnoj matrici u Ali-dedeovom *Awailu*, pa se ne mislimo ponavljati i to ovdje detaljno obrazlagati, već dati jedan osvrt u kontekstu razmatranja Ali-dedeove intelektualne i duhovne širine. Više vidjeti u: “Književnohistorijski izvori i intertekstualna matrica Ali-Dedeovog djela *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 69/2019, Sarajevo, 2020, 87-109.

Zaključak

Kratko razmatranje pojedinih osobenosti Ali-dedeovog intelektualnog i duhovnog univerzuma imalo je za cilj da kroz imanentan pristup njegovom djelu *Muhāḍara al-awā'il wa musāmara al-awāhir* pokaže koliko je ovaj učenjak bio otvoren prema različitim shvatanjima i tumačenjima historije, religije i kulture. Ali-dedeovo djelo je enciklopedija historijskih i kulturoloških fenomena usko vezanih za islamsku religiju i kulturu te svojevrsan leksikon prvih i posljednjih događaja. Iako ne predstavlja višetomno djelo, niti može konkurirati kanonskim djelima iz oblasti koje tretira, po svemu onome što se u njemu može pročitati, da se zaključiti kako je to knjiga u kojoj je sakupljen veliki broj vrlo vrijednih informacija i kazivanja iz različitih religijskih, znanstvenih, književnih, umjetničkih, usmenih, okultnih i dr. izvora i predanja. Iako se ne može tretirati kao prvorazredan historijski izvor po mjerilima savremene znanosti – a to nije ni bila intencija ovog djela – Ali-dedov *Awail* je zanimljivo, edukativno, poučno, a u nekim aspektima i zabavno djelo i to ne samo čitaocima iz 16. vijeka nego i današnjim recipijentima. Teme u ovom djelu koje smo prema vlastitom razumijevanju kategorizirali u nekoliko širih okvira, predstavljaju ustvari odjeljke u kojima se nalazi nebrojen niz podtema sa mnoštvom korisnih digresija koje čitaoca vode od općepoznatih pojava i događaja iz povijesti islama do najskrivenijih kutaka semiosfere islamske kulture i tradicije. U njemu možemo pročitati i saznati tumačenja o najsuptilnijim propisima iz islamskog prava, finese iz islamskog kelama i akaida, rasprave o visokoumnim filozofskim temama, ali isto tako i ko je bio prvi čovjek koji je izuo nanule prije ulaska u Ka'bu, ko je sluga koji je prvi spomenuo psovku u stihovima, koje životinje su nosile vodu kako bi ugasile vatru u koju je bačen Ibrahim, a.s., šta je Iblis rekao hazreti Havvi nakon što je zanjela jednog od svojih sinova i tome slično. Dakle, sama tematika i kombiniranje različitih predaja i kazivanja govore nam koliko je obrazovan i učen, ali i produhovljen i nadahnut bio njegov autor. Ali-dede je nesumnjivo bio prava kozmopolitska ličnost, i to u punom smislu te riječi. Bio je to čovjek koji je mnogo putovao diljem islamskog svijeta i tokom svojih putovanja

upoznao razne narode i ljude različitih opredjeljenja. Budući da je živio u Osmanskoj carevini, jednoj velikoj nadnacionalnoj i prilično tolerantnoj državi, a k tome još bio i vrlo blizak dvorskim krugovima, o čemu svjedoči njegova bliskost sa Sultanom Sulejmanom Zakonodavcem te duhovnim i svjetovnim velikanima svog vremena, ne treba da nas čudi ovakva intelektualna i duhovna širina. Ali-dede je imao materijalne uslove i predispozicije da se nesmetano bavi kulturom i naukom, što je podrazumijevalo pristup ne samo bibliotekama Istanbula već i svim drugim velikim kulturnim i znanstvenim centrima islamske države. Stoga je imao mogućnost da, za čovjeka tog doba, proširi svoje vidike do neslućenih razina. On je to i učinio, o čemu svjedoči ogroman broj djela koja je čitao i koristio prilikom pisanja vlastitih knjiga i risala. S povećanjem znanja, kontinuiranim duhovnim odgojem i usavršavanjem kroz halvetijski derviški red te upoznavanjem sa mnoštvom literature, Ali-dede je zasigurno razvio sposobnost kritičkog promišljanja i tolerancije u kojima nema mjesta diskriminaciji i omalovažavanju. Postoje, dakako, i pojedini isključivi i osuđujući stavovi u Ali-dedeovom djelu, kao naprimjer osuda svih neprijatelja Osmanske imperije ili panarabistički i ekskluzivistički pristup arapskom jeziku kao jeziku islamske objave Kur'ana, ali to su izdvojeni slučajevi koji odražavaju njegovu lojalnost državi u kojoj živi i za koju radi, ili pak produkti dubokih i intimnih religijskih uvjerenja.

U svom djelu *Muhāḍara al-awā'il wa musāmara al-awāḥir*, kao što smo to naglasili, do te mjere koristi djela i ideje tradicionalnog islamskog učenjaka Ğalāla Al-Dīna Al-Suyūṭija da bi se ovo djelo moglo okarakterisati kao djelo iz oblasti tradicionalnih islamskih nauka. Omjer je zaista takav da bi, izraženo u postocima, upotreba Al-Suyūṭijevih djela u Ali-dedeovom *Awailu* sigurno bila 50%, a možda i više, u odnosu na djela ostalih učenjaka. Ipak, upotreba mnoštva drugih djela iz različitih oblasti i od različitih autora Ali-dedeovom djelu daje univerzalni karakter. Svjesno izdvajamo Ali-dedeovu komunikaciju s Al-Suyūṭijem i slijedeće njegove ideje, jer smatramo da je nepravedno zapostavljena ova činjenica i da se vrlo rijetko spominje. Dakle, Ali-dede se nije samo osvrtao na misao ovog velikana već je bio duboko inspirisan i oplemenjen njegovim idejama iz mnogih sfera nauke i kulture, što znači da je Al-Suyūṭī, baš poput

Ibn Arabija, Al-Gazalija, Al-Nisaburija i ostalih sufijskih velikana, podjednako učestvovao u izgradnji Ali-dedeovog intelektualnog i duhovnog univerzuma i njegovih opredjeljenja. Ovom se činjenicom ne želi nimalo umanjiti Ali-dedeovo sufijsko opredjeljenje i predanost halvetijskom redu te mislima i djelima spomenutih velikana, već samo ukazati na duhovnu veličinu čovjeka čije je srce bilo toliko veliko, a um toliko prostran da je u njima bilo mjesta za sve muslimanske velikane i autoritete, neovisno o njihovim idejnim ili mezhebskim opredjeljenjima.

THE INTELLECTUAL AND SPIRITUAL UNIVERSE OF ALI-DEDE BOŠNJAK

Summary

The aim of the paper is to show, through an immanent approach to Ali-dede's work, *Muhāḍara al-awā'il wa musāmara al-awāḥir*, how open this Bosniak scholar was to different understandings and interpretations of history, religion and culture. Ali-dede's work is an encyclopedia of historical and cultural phenomena closely related to Islamic religion and culture, and a kind of lexicon of first and last events. Ali-dede was undoubtedly a cosmopolitan, in the full sense of the word. He was a man who traveled a lot throughout the Islamic world and during his travels met various peoples and people of different beliefs. Since he lived in the Ottoman Empire, a large supranational and fairly tolerant state, and was also very close to court circles, as evidenced by his closeness to Sultan Suleiman the Lawgiver, and the spiritual and secular great men of his time, one can rightly speak of his intellectual and spiritual breadth.

Keywords: Ali-dede, *awail*, *Al-Suyūfī*, Arabic literature, Islamic culture and tradition

Izvori i literatura

Izvori

Al-Sikatwārī, ‘Alā al-Dīn ‘Alī-dada, al-Busnawī, *Muḥāḍara al-‘awā’il wa musāmara al-‘awāḥir*, prvo izdanje, Al-Maṭba‘a al-‘āmira al-šarafīyya, Egipt, 1894.

Literatura

Al-Mūstārī, ‘Ali dudda ibn Muṣṭafā, *Ḥawātim al-ḥikam*, redaktor ‘Āšim Ibrāhīm Al-Kayyālī, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2007.

Bajrić, Berin, “Književnohistorijski izvori i intertekstualna matrica Ali-Dedeovog djela *Muḥāḍara al-‘awā’il wa musāmara al-‘awāḥir*”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 69/2019, Sarajevo, 2020, 87-109.

Halilović, Safvet, “Značaj i aktuelnost As-Suyutijevih djela” u: *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, Zenica, 2010, 65-81.

Juynboll, G. H. A., *Muslim tradition. Studies in chronology, provenance and authorship of early ḥadīth*, Cambridge University Press, New York, 2008.

Kadrić, Adnan; Bajrić, Berin “Šta je čitao Ali-dede, šejh Husrev-begovog hanikaha u Sarajevu i turbedar turbeta Sultana Sulajemana Kanunuija?” u: *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova sa naučnog skupa “Uloga i značaj Gazi husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine”, urednik Aladin Husić, Gazi Husrev-begova biblioteka, Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut; Institut za historiju, Historijski arhiv, Sarajevo, 2022, 90-91.

Karić, Enes, *Ġālāluddīn As-Suyūṭī. Život i komentatorsko djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 2009.

Kasumović, Ismet, *Ali-Dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska učenja*, El-Kalem, Sarajevo, 1994.

Šāliḥ al-Sayyid, Fu’ād, *Mu’ḡam al-‘awā’il fī tāriḥ al-‘arab wa al-muslimīn*, Dar al-manāhil, Bayrūt, 1992.